

ФІЛОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 821.162.1

Ростислав Радишевський,

Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка

ЛІТЕРАТУРА ТА ІСТОРІЯ В РОМАНІ "ВОГНЕМ І МЕЧЕМ" ГЕНРИКА СЕНКЕВИЧА

У статті проаналізовано роман Г. Сенкевича "Огнем і мечем". Автор через призму літератури, філософії та історії показує особливості епохи, в якій відбувалися події в Україні у XVII столітті, а також причини написання роману.

Пристрасті навколо історичного роману Генрика Сенкевича "Вогнем і мечем", які декілька десятків років після його появи вирували в колах польських критиків, літературознавців, істориків відродилися вже у наш час завдяки майстерній кінопостановці Єжи Гофмана: вона не тільки оголила проблеми літературного оригіналу, але й стала лакмусовим папірцем сучасного стану польсько-українських стосунків. Дискусія стосувалася більше українського боку, оскільки у Польщі оцінки роману Сенкевича, хоч і сильно поляризовані, але усталені ще, по суті, з часів Міжвоєнного Двадцятиліття. "Знаменно, що саме польсько-українські взаємини у подачі Сенкевича стали об'єктом найзапекліших суперечок, хоча у його Трилогії описано також і боротьбу поляків зі шведами, росіянами, татарами тощо. Причина тут вочевидь у тому, що повстання Хмельницького, за влучним висловом Михайла Грушевського, мало для українців те саме значення, що Реформація для німців чи Французька революція для всієї Європи; воно стало наріжним каменем ідентичності українців – від гетьманових панегіристів XVII ст. до письменників та істориків століття нинішнього. Заповзявшись спроектувати польську національну міфологію на той історичний період, Сенкевич неминуче мусив вступити у непримиренний конфлікт із національною міфологією українців" [1: 28].

Для тих читачів, чия рецепція твору підготовлена фільмом, текст буде свого роду відкриттям, бо режисер дещо "підправив" Сенкевича, впровадивши до фільму засади новочасної "політичної коректності". Зокрема така спроба переосмислення Гофманом стереотипів польської візії історії України відобразилася на трактуванні образу Хмеля. Якщо в новітній українській історіографії ця постать оцінюється далеко не однозначно, в українській народній міфології давно й незалежно від оці-

© Ростислав Радишевський, 2005

нок істориків побутує глибоко вкорінений культ Богдана, то у Сенкевича – це зрадник, діями якого рухала особиста помста. А "Ступчин Хмельницький – це радше державний муж, ніж зрадник, народний вождь, ніж заюшений жадобою помсти шляхтич" [2: 26].

Власне текст роману "Вогнем і мечем" досі був недоступний широкій читацькій аудиторії. Інші твори Сенкевича перекладалися і друкувалися більш охоче. Найбільшу увагу українських перекладачів та видавців привернули його оповідання на захист знедолених людей із народу: "Янко-музикант", "Ескізи вугіллям", "Бартек переможець"; про нелегку емігрантську долю ("По хліб", "Ліхтарник"); про безпритульних дітей у США ("Орсо") та новела-парабола "Сахем", де на прикладі індіанців показано гірке майбуття народу, позбавленого рідної мови та історичної пам'яті. Саме ці твори з'явилися невдовзі після їхнього виходу в Польщі в українських перекладах Осипа Маковея, Василя Лукича, Антона Крушельницького, Василя Щурата в періодичних виданнях Західної України. Вони були написані Сенкевичем у 1876-1882 рр., перед романом "Вогнем і мечем". Ці та ще низка інших творів стали результатом "великої пригоди" молодого літератора – перебування в Америці, європейських подорожей і врешті періоду після повернення на батьківщину, коли він часто виїжджав на альпійські курорти. Українські переклади Сенкевича робилися, як правило, тільки для тих творів, які не виходили за рамки усталеного народницького дискурсу. Перекладачі просто не помічали творів, які не могли асимілювати у свою традицію. Як добрий учитель, інтелігенція знала, що цнотливому народові не годиться слухати. Іншими словами, її увага була вибірковою, а рецепція тенденційною. Але роман "Вогнем і мечем" неможливо було замовчати, і він став об'єктом гострого осуду. Найповніше і найґрунтовніше українську позицію висловив свого часу Володимир Антонович, її, до речі, підтримує й частина сучасних українських істориків.

Критична розвідка В.Антоновича, вміщена в часописі "Киевская старина" за 1885 рік (№12) називалася "Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г.Сенкевича "Огнем и мечем")" [3: 135]. Тут варто пригадати, що Антонович своїм життям, громадянською позицією, науковою, просвітницькою, педагогічною діяльністю служив вихованню національної самосвідомості українців. Він уважав, що поляки на Україні мають дві можливості: полюбити народ, серед якого живуть, проїнятися його інтересами, вернутися до народності, покинутої їхніми предками, і роботою на користь цього народу виправити те лихо, якого наробили їхні предки, або, якщо їм не вистачить сил, переселитися в Польщу, у землю, заселену польським народом – інакше вони ніколи не позбудуться закиду, що вони колоністи, які живуть із праці чужих рук [4: 7]. Українська історія

в його очах – це була історія народних мас, покинутих своїми провідними верствами і змушених жити у формах, чужих його поглядам і поняттям про релігійні, політичні й соціальні відносини, – у формах, які несла на Україну аристократична Польща. Звідси постійна народна реакція у вигляді козацьких повстань й гайдамацьких рухів, звідси вікова кривава боротьба, котра скінчилася для українських мас остаточним їхнім поневоленням уже в межах Росії по упадку Речі Посполитої [Дмитро Дорошенко, цит. за: 5: 223]. Саме тому таке обурення викликала в Антоновича позиція польського письменника. Повертаючись до "Польско-русских отношений...", представимо тут коротко головні тези цієї розвідки про роман "Вогнем і мечем":

– Г. Сенкевич несправедливо звеличує державний лад Речі Посполитої XVII ст., який ґрунтувався на абсолютному підкоренні всього народу привілейованому класові, а також виправдовує жорстокість у придушенні будь-якого спротиву цьому ладові.

– Абсолютно хибно автор роману зобразив Польщу XVII ст. символом цивілізації, а Русь – представником дикунства. Він безпідставно приписує першій цивілізаторську місію на українських землях, адже саме шляхта, яка наклала руку на всю земельну власність, принесла релігійне та національне поневолення, а з ним і зародок безладу й викликала міжусобні війни. Шляхта закріпачила народ, частина якого була змушена втікати від цього класу поневолювачів і переселитися на Слобідську Україну, де за відсутності шляхти одразу встановилися правильні форми громадянського життя.

– Антоновича особливо обурює упередженість письменника у зображенні козаків та селянства. Зображення їхнього дикунства "іноді навіть виходить за межі літературної пристойності". Письменник марно витрачає свою багату фантазію на зображення їх жорстокості, схильності до грабунків і розбою, пияцтва.

– Загальновідомими історичними фактами Антонович доводить, що фальшем є заперечення релігійних мотивів козацьких повстань.

– Зображення соціальної структури населення південно-східних окраїн Речі Посполитої у романі схоже на "записки якогось легковажного мандрівника по Австралії чи центральній Африці". Етнографічні групи українського народу змальовані з повним ігноруванням історичної правдоподібності. Антонович указує на цілу низку лінгвістичних, фольклористичних, історичних та географічних помилок. Надаючи деяким сценам місцевого колориту, автор не завдавав собі клопоту з'ясуванням подробиць, а на власний розсуд спотворював чи вигадував імена осіб, назви місцевостей тощо. В устах сенкевичевих героїв українська мова є насправді лише "загальнослов'янською тарабарщиною".

– Високий розвиток військової майстерності, з такою любов'ю описаний Сенкевичем, не є ознакою ані високої культури, ані розвиненої громадянської позиції, тим більше, що військова сила була спрямована на досягнення несправедливої мети – позбавити південноруський народ його народності, релігії, особистої свободи та статків. А хоробрість козаків Хмельницького, хай і приписана впливові горілки та дикості, спрямовувалася на захист духовного і матеріального благополуччя цього народу.

– Польська сторона конфлікту, як впливає із самого роману, так само застосовувала жорстокість у придушенні повстання, і несправедливо з боку автора ставити цей фактор у провину одній стороні і в заслугу іншій. Це ж саме стосується і пияцтва. Звідси Антонович робить висновок про глибоку віру автора у вроджену цноту одних і вроджену злість інших.

– На образі Хмельницького автор зосередив усю ненависть і злість, яка накіпіла у серцях шляхтичів XVII ст., що, на думку Антоновича, свідчить про те, що ані сам автор, ані його захоплені читачі "ні на волосину не просунулися на шляху європейського прогресу протягом двох з половиною століть і досі приносять жертви релігійним, становим та національним кумирам, які стояли на вівтарі Речі Посполитої в XVII ст." Єдиним мотивом, який керує вчинками Хмельницького у романі, є почуття особистої помсти, він переслідує виключно егоїстичні цілі, проте, як слушно зауважує Антонович, тільки загальне гноблення і загальне насилля можуть викликати спільну реакцію, а особиста помста не спроможна підняти народні маси.

Висновки Антоновича були нищівними у своїй викривальності. Коли б письменник був менш суб'єктивним, то можливо поза межами шляхетської моралі XVII століття він помітив би устремління та ідеали де-що більш широкі й гуманні. Сенкевич та його захоплені читачі продовжують обертатися у тісному колі поглядів, в якому їх зачарували єзуїти, підходять до старого питання зі старими упередженими судженнями. Вони залишаються на тому низькому щаблі розвитку патріотичного почуття, на якому люди вважають, що все своє обов'язково добре, тільки тому, що воно своє. Безжальним вироком авторській концепції історії, яка мала "укріплювати серця" поляків у тяжкі часи бездержавності, прозвучали слова з уст представника іншого народу, права якого на вільний національний розвиток так само брутально утискалися і який так односторонньо був представлений Сенкевичем. "Щодо південноруського народу п. Сенкевич намагається викликати у своїх земляків презирство, мотивоване уявною дикістю цього народу і непридатністю його до культури: він розпалює почуття нехороші і несправедливі – міжнародну ненависть і народну гордість..." Як бачимо, у грудях Антоновича, польського шля-

хтича, який свідомо обрав першу із тих двох можливостей, які, на його думку, мали поляки на Україні, палала глибока образа на письменника за цей "злий пасквіль".

Щодо інших проявів рецепції роману "Вогнем і мечем" на Україні, то слід сказати, що ніхто із дослідників не спинявся на ньому більш детально. У спеціальній літературі можна зустріти лише побіжні згадки про "відступництво від реалізму" [6: 154], "зоологічний націоналізм" [7: 324] автора та про відсутність намагань справедливо оцінити Україну та її народ [8: 981]. Тому спробуємо з'ясувати, які елементи художнього змісту зробили цей роман в очах поляків школою патріотизму, а для українців "злим пасквілем". Для цього варто нагадати найважливіші факти життя і творчості Генрика Сенкевича.

Народився майбутній письменник у Волі Окшейській на Підліссі 5 травня 1846 року в родині зубожілого шляхтича Юзефа Сенкевича, однак його мати Стефанія, в дівочтві Цецішовська, походила із заможної шляхетської сім'ї. У 1858 році Генрик розпочав навчання в реальній гімназії у Варшаві, яка знаходилася тоді в Палаці Казімежа (нині це головний корпус Варшавського університету), особливими успіхами в навчанні не відзначився й атестат зрілості отримав лише у 1866 році. Того ж таки року Сенкевич записався на медичний факультет варшавської Головної Школи, тобто польського університету, який існував у 1862 – 1869 роках. Проте мрії батьків зробити з сина лікаря не здійснилися, бо вже наступного року, йдучи за покликом серця і всупереч бажанню батьків, Сенкевич перейшов на історико-філологічний факультет.

Літературний дебют (поки що поетичний) був невдалим – у 1867 році "Тигоднік Ілюстровани" відхилив його "Ідилію молодості", але успіх прийшов до Сенкевича несподівано в царині журналістики: вже у 1869 році майбутній нобелівський лауреат здобуде собі славу одного з найпопулярніших фейлетоністів Варшави, виступаючи на шпальтах "Пшегльонду Тигодньового" та "Тигодніка Ілюстрованого" під псевдонімом "Літвос". Проте амбіції молодого Сенкевича не обмежувались журналістикою: одночасно він розпочинає працювати над своїм першим романом "Намарне" (1871), який береться друкувати тижневик "Венец". Уже в своїй першій романній спробі письменник поклав в основу творчого методу "літературність", довіряючи більше своїй творчій уяві та інтуїції й не обтяжуючи себе вивченням середовища і реалій. Місцем подій свого твору Сенкевич обирає незнайоме йому з досвіду місто: чомусь ним став Київ, і середовище польських студентів Київського університету. Найімовірніше Сенкевичеві було байдуже до Києва, він уважав, що польські студенти на берегах Дніпра не відрізняються від своїх колег із Варшави. Тому й матеріал черпав із власного досвіду, який можна легко впізнати у романі. Цікаво, що на сторінках "Намарне" Сенкевич згадує

свого майбутнього критика Антоновича! "...тут є хлопомани; їх заснував і сформував Антоневич, тимчасово головували Рильський та Стемковський, але сьогодні це вже дурні, які не знають, чого хочуть; розмовляють по-малоруськи і п'ють просту горілку – оце й усе" [9: 47].

Позитивістська ідеологія якраз набирала тоді обертів у польському культурному житті, і молодий письменник, який шукав власне місце в літературі, спробував себе в жанрі тенденційного, дидактично-виховного оповідання ("Гуморески з портфеля Воршилли", 1872). Однак швидко відчув себе чужим на цій ділянці: чужою йому була не тільки поетика тенденційної літератури, він не поділяв захоплення "молодої" преси ідеями прогресу, міщанським ідеалом, а також фанатичної віри у всесилля науки і постулати органічної праці. Письменник одним із перших відчув усю небезпеку публіцистики в літературі, яка загрожувала схематизмом, шаблоновістю й інтелектуальним обмілінням.

Поки ідейні позитивісти сприймали Сенкевича як свого однодумця, він продовжував здобувати серця читачів як автор фейлетонів "Теперішній момент" у "Газеті Польській". Літвос особливо цікавився історією суспільства й культурою Варшави, пильно стежив за театральним і літературним життям, але передусім був визнаним знавцем вищого світу Варшави, який постає в його фейлетонах із легким нашаруванням іронії. У тій-таки "Газеті Польській" Сенкевич надрукував три оповідання: "Старий слуга" (1875), "Ганя" (1876) та "Селім Мірза" (1877), які заповідали зовсім інший напрямок творчого розвитку письменника, ніж його попередні невдалі тенденційні спроби. Деякі дослідники називають їх "малою трилогією". У цих оповіданнях на повну силу відчувається пієтет до традиційного шляхетського двору (об'єкт глузування позитивістів), зацікавлення "країною дитячих років", крім того, тут звучить – досконало зашифрований, з огляду на царську цензуру – мотив січневого повстання 1863 року, який стане популярним у письменників наступного покоління. "Мала трилогія" показала, наскільки сильним було у Сенкевича відчуття того, що "висить у повітрі", наскільки він був чутливим до потаємних прагнень польського читача. Відтоді харизма успішності у читача вже не залишала письменника.

Популярності Сенкевича сприяв ще один досить сміливий на ті часи крок – подорож до Америки. Письменник уже встиг зазнати смаку подорожування, об'їздивши пів-Європи, й Америка як країна, оточена екзотичним ореолом пригод і свободи, яка обіцяла безмір нових уражень, дуже приваблювала його, втомленого від тісного культурного світу Варшави і постійного клопоту заробляння на хліб. В Америці Сенкевич зупинився у Нью-Йорку, здійснив далеку подорож залізницею на Захід, на довгий час затримався в Каліфорнії.

Тут він зміцнив свої позиції популярного журналіста. Результатом його журналістської діяльності (а він продовжував бути кореспондентом "Газети Польської") став цілий цикл "Листів з подорожі до Америки", який дуже сприяв збільшенню кількості передплатників газети. Його американська кореспонденція довела, що, як не дивно, Сенкевич не тільки міг із зовнішнього, дистанційованого погляду європейця пильно спостерігати й глибше помічати культурні та соціально-економічні процеси в Америці, а й на їхньому тлі краще бачити й розуміти проблеми, які стосуються його власної країни, Польщі. Цей стан своєї душі письменник запам'ятав і пізніше, під час написання великих романів, намагався виїхати до Франції, Австрії, Італії, щоб у чужомовному й байдужому до нього й до його польських справ середовищі, у повному абстрагуванні від дійсності вслухатися в себе й записувати своє бачення польської історії.

Найважливішими художніми творами "американського" періоду були два оповідання – на індіанську тематику ("Сахем", 1883) та "Ескізи вугіллям" – про проблеми польського села. Героєм новели "Сахем" є індіанець, останній нащадок свого племені, який мусить заробляти на шматок хліба, співаючи в цирку для білих бойову пісню, з якою його предки йшли у переможний бій, але дух уже мертвого народу настільки сильний, що пісня сіє паніку серед слухачів. В оповіданні "Ескізи вугіллям" Сенкевич радикально відступає від традиційних шаблонів літератури на селянську тематику: у трагічній історії, яка розігралася в селі Бараня Глова, письменник, далекий від сентиментальних ідеалізацій, майже по-натуралістичному зумів серед примітивізму, інтелектуальної темряви, безпорадності перед новими соціальними умовами показати моральну велич селянина. Завуальовано, з цензурних міркувань, але цілком зрозуміло для сучасника прозвучав і мотив січневого повстання. Ще більш майстерне володіння алюзією, символом Сенкевич виявив у іншому оповіданні – вже на польсько-американську тематику – "Ліхтарник". На прикладі долі одного польського емігранта Сенкевич показав силу романтичної поезії у збереженні національної свідомості поляків. Це вона об'єднує бездержавний народ і живить його надією на майбутнє воскресіння.

У 1878 році Сенкевич повертається до Європи, на довше затримуючись у Лондоні, а потім Парижі, а в наступному році постають такі твори, як "Через степи", "Орсо", "Янко-Музикант". Дедалі більше Сенкевича оточує атмосфера зацікавленості й захоплення, у цьому світському, привабливому чоловікові бачать нову зорю польської літератури, яка переживала кризу після смерті романтичних "пророків". Публічний успіх поєднується для письменника із приватним: у 1881 році він одружу-

ється з Марією Шеткевич; на жаль, подружнє життя тривало недовго – Марія померла в 1885 році у Фалькенштайні біля Франкфурта.

У творчості та ідейних переконаннях письменника настав переломний момент, коли він, повернувшись на польську землю в 1879 році, знайшов спільну мову з консервативними колами. У Варшаві Сенкевич розпочав співпрацю з неоконсервативною "Нивою" Мєцислава Годлевського, а з 1882 року став редактором "Слова". Він підтримував також тісні контакти з галицькими консерваторами, зокрема, з Юзефом Шуйським та Станіславом Тарновським. Чи не найважливіша зміна чи, радше, модифікація відбулася з його поглядами на національну проблематику. У одному зі своїх нарисів він писав, що "наше минуле... буде світити на всі часи блиском Мільтонівського втраченого раю". У даному випадку минуле є евфемічним вираженням незалежності Речі Посполитої, про яку не можна було говорити прямо з огляду на цензуру.

У 1883-1884 рр. Сенкевич друкує частинами роман "Вогнем і мечем" одночасно у краківському часописі "Час" та варшавському "Слові". Успіх твору перевершив усі сподівання. Це вказало Сенкевичеві правильний напрямок для подальших творчих зусиль. У такий спосіб протягом кількох наступних років письменник створює ще два романи, які, разом з "Вогнем і мечем", склали "Трилогію" – "Потоп" (журнальний друк 1884–1886) про шведську навалу та "Пан Володийовський" (1887-1888) про війну з турками. Незважаючи на певний схематизм і фабульну подібність усіх трьох романів, тогочасний читач "проковтував" їх з величезною насолодою, що свідчить про високий попит на літературу такого ґатунку у Польщі кінця XIX століття. Його захоплювали колорит і пластика у творенні історичних персонажів, екзотика пригод, чарівність декорацій, ліричний патріотизм. Сенкевич просто живописав історію, як ніхто вмів зацікавити читача неймовірними й авантурними хитросплетіннями сюжетних ліній, утримувати його в постійному напруженні й підтримувати та підігрівати його інтерес до розвитку фабули, характерів героїв. Письменник був справжнім майстром побудови надзвичайно логічної, точної у своїх деталях сюжетної інтриги, раціонального використання кожного, навіть другорядного, персонажа чи події, які поєднувались із ліризмом та морально-патріотичною дидактичністю. Як визначив сам автор у останніх рядках роману "Пан Володийовський", "Трилогію" було написано "для зміцнення сердець", із думкою про поляків, які в часи національної неволі потребують яскравого, живого слова про подвиги своїх предків і колишню велич Речі Посполитої.

Після "Трилогії" її автор стає просто культовою фігурою. Разом з тим, Сенкевич нажив собі й чимало "ідейних" ворогів, які вже в епоху раннього модернізму розпалили так звану "антисенкевичівську кампа-

нію" (Вацлав Налковський, Станіслав Бжозовський), закидаючи письменникові підігрування ендецькій ідеології "правих", угодницьку політику щодо загарбників, хворобливий романтичний синдром, який уганяє Польщу в "дитинство". Найбільшої критики зазнали два романи Сенкевича на сучасну тематику – "Без догмату" (1891) та "Родина Поланецьких" (1895), – у яких автор з'явив читачеві образи декадента та "позитивного" героя – буржуа з міщанськими переконаннями і способом життя.

Найбільшу популярність у світі із творів Сенкевича здобув роман "Quo vadis" ("Камо грядеши", 1896), який заробив для автора Нобелівську премію в 1905 році, – широка картина Риму часів панування Нерона і початків християнства. Твір став матеріалом для численних фільмових і телевізійних адаптацій і переробок, оперних лібрето, його перекладено більш як на 40 мов світу. Письменницьку діяльність Сенкевича вінчає роман "Хрестоносці" (1900) – колоритний історичний образ часів середньовічної Польщі, а також чудова повість для молоді "В пустелі і в пуші" (1911).

За задумом Сенкевича, роман "Вогнем і мечем" мав стати реплікою у дискусії автора із краківською історичною школою, представники якої (професори Ягеллонського університету Юзеф Шуйський, Станіслав Смолька, Міхал Бобжинський) у своїх працях доводили, що причини занепаду польської держави є внутрішніми і полягають у тому неминучому розпаді, який був викликаний шляхетською анархією ("золотою вольністю") та відсутністю політичної далекоглядності. У світлі аксіології Сенкевича погляди краківської школи були замахом на святе: вони "піддавали сумнівові право на існування народу". Вказуючи на внутрішні причини занепаду Речі Посполитої, ці історики, на думку письменника, шкодили духові народу, підривали його моральні підвалини. Адже народ повинен мати почуття національної гідності і бути переконаним, що має право на незалежність, а неволя для нього є таким злом, з яким ніколи внутрішньо не можна погодитися. На таке болісне переживання факту, що колись потужна держава одного дня перестала існувати, яке розрослося до рівня національного комплексу, Сенкевич не міг не відреагувати своєю творчістю. І всі ті недуги, які були причиною політичного, суспільного та культурного падіння Польщі, він освітлює своїм поетичним сприйняттям, гучними фразами про культуру та цивілізацію. Проте нація, за нечисленними винятками, не помітила ані зображення станової та національної ексклюзивності, ані апофеозу шляхетства, ані презирства до класу землеробів, ні зображення застосування жорстоких методів у випадках спротиву проти насилля панівних станів, на що так гостро відреагував Антонович. Сенкевич обрав найгіршу, з точки зору придатності для "укріплення сердець", епоху, огидне, з точки зору гу-

маністичних та народних ідеалів, він змалював як привабливе чи, щонайменше, комічне. І при цьому, як це не парадоксально, Трилогія стала визначником національної ідентичності та національної свідомості періоду бездержавності! Такий хід дослідники вважають типовою компенсаційною терапією, типовим лікувальним заходом, який застосовується у груповій терапії. Замість комплексу меншовартості тогочасного польського суспільства пропонувався комплекс бунчучної самовпевненості. Адже те, що польське суспільство знайшло вихід у катастрофічній історичній ситуації, було надзвичайно важливим "укріпленням серцець" для тогочасної польської спільноти, яка переживала "шок" після повстання 1863 року.

Сенкевич прийшов із "доброю звісткою" у такий момент, коли досить відчутною стала втома від позитивістичних гасел. А роман "Вогнем і мечем" із його безкритичним прийняттям історії та типових рис польського національного характеру має ознаки надзвичайно компенсаційного твору, у якому всі регіони спрямовані на свого роду лікування психологічних комплексів. Настрій польського суспільства через 20 років після січневого повстання був аж надто сповнений зневіри у власні сили, критицизму щодо минулого, пошуку національних вад.

У 80-90 рр. XIX століття стався антипозитивістичний злам. Культурний дискурс епохи можна визначити словами: збереження, захист (із цензурних міркувань не можна було прямо говорити про відродження державності), народ, нація, національна ідентичність. На цьому полі зіткнулися дві концепції збереження поляків як нації: позитивістична, яка вбачала шляхи збереження національної ідентичності та нарощування сили опору проти загарбників через цивілізаційний розвиток та демократичні суспільні зміни, і консервативна, яка черпала зразки до наслідування в минулому, у традиції, головна цінність якої вбачалася у державному існуванні нації. Консерватори користувалися історично забарвленим патріотичним лексиконом, а також репертуаром з національної та романтичної міфології. На їхню думку, релігійні почуття, історична традиція та національні звичаї складають силу суспільства і тільки вони могли на той час морально зміцнити поляків. Таким чином, аби зіграти на народно-патріотичній струні, потрібно було однозначно показати зовнішні загрози і силу національного опору в умовах катастрофи. Адже для нації, яка не мала власної державності, а відтак і школи "історичний роман міг бути антидотом, протиотрутою від дії чужого шкільництва..." [10: 111-112]. Так само Сенкевича сприймали і в часи ПНР – як вираз свого роду протесту проти системи. У 40-60 роки вчені розгорнули цілу кампанію на захист письменника, і в результаті в період активного будівництва соціалізму (в 1949-1955 рр.) вийшло повне академічне видання творів Сенкевича! Тільки в сучасній Польщі шалена популярність Сен-

кевича в силу суспільних змін дещо зменшилася: від патріотичних емоцій поляки перейшли до більш удумливого прочитання своєї класики.

Надзвичайно вдалою була ідея історичного роману, який би звертався до минулого з чіткою тенденцією на створення великого і драматичного міфу минулого Речі Посполитої і намаганнями в міру правдоподібно реконструювати історію XVII століття, і тим самим воскрешав її зображальною силою літератури. І тут ми підходимо до секретів письменницької майстерності Сенкевича. Його історичні картини виходили настільки переконливими для польського читача тому, що були відображенням не стільки і не тільки минулого, а насамперед національної історичної свідомості. Автор, за його власними словами, намагався при зображенні предків "утілитися у їхній спосіб мислення" і створював враження, що народ є "спільнотою багатьох поколінь, спільнотою живих і мертвих". Аналізуючи мемуари Паска, Сенкевич писав: "Ми розуміємо цю душу через певного роду атавізм, бо ми люди однієї крові і кості..."

Таким чином, роман "Вогнем і мечем" опинився в контексті польського історизму XIX ст. На його характер уплинули також і твори істориків. Сам Сенкевич указував на визначальну роль двох дослідників історії XVII століття, твори яких відзначалися не тільки історичною фаховістю, а й літературністю та оповідною майстерністю: Кароля Шайнохи та Людвіка Кубалі. Це їм значною мірою письменник завдячує своїм баченням минулого.

Сюжет твору спирається на схему мотиву "кохання з перешкодами" із класичним трикутником, у якому дівчина (Гелена), яку кохає польський офіцер (Скшетуський), потрапляє до пазурів ворога і суперника (Богуна), але чинить йому гідний опір – і всі перипетії врешті закінчуються щасливо. Сенкевич, який сам колись іронізував з цієї схеми, авторами якої були Вальтер Скотт, а пізніше Олександр Дюма, зумів, однак, урізноманітнити її таким багатством епізодів, що у читача складалося враження, що він має справу з новою і свіжою ідеєю. Сенкевич володів надзвичайно пластичною наративною уявою, дуже чутливою до фізичної краси світу й людей, здатною створити такі образи, в реальність яких важко було не повірити.

Безкінечну серію мандрівних і воєнних пригод Сенкевич будував за зразками, почерпнутими з "Іліади" та "Одіссеї", а також пізніших епічних жанрів, використовуючи такі прийоми, як надлюдські вчинки персонажів, які героїчно виплутувалися з будь-яких найскладніших ситуацій (чудовим прикладом тут може бути Скшетуський, який мусив змагатися за руку Гелени з несподіваними поворотами долі). Як свідчить листування письменника, приступаючи до написання своїх історичних романів, Сенкевич начитувався Гомера. Це знайшло своє відображення

в художній мові як роману "Вогнем і мечем", так і всієї "Трилогії" (мається на увазі архаїзація й поетизування мовлення – як оповіді, так і героїв), в епічному стилі, у конструюванні персонажів, у схильності до масштабних описів облог, битв, де автор часто користувався так званими "гомеричними порівняннями", зіставляючи в яскравому образотворенні воєнні подвиги із працею лісорубів чи селян.

У плані генології "Вогнем і мечем" важко назвати історичним романом у прямому значенні цього терміна. Це радше історико-пригодницький роман, який показує вигадані романні мотиви на тлі історичних подій. У своєму виконанні роман є майстерним поєднанням кращих традицій історичної прози Вальтера Скотта та Олександра Дюма, а також польської історичної романістики (Ю.І.Крашевський), що в результаті дало особливий тип історичної прози, названий пізніше "сенкевичівським". Крім елементів епічного стилю, Сенкевич уміло використовував мотиви з давніх авантюрних і сенсаційних романів (поєдинки, мистецтво фехтування, викрадення коханої, помста за друзів), елементи народних казок ("добрий король", "вірний слуга", поділ героїв на добрих і поганих, перемога добра на злом, покарання чи винагорода за вчинки героїв тощо).

Принциповою складовою сенкевичівського образу історії є міф величчя Речі Посполитої. У романі вона зображена, всупереч сучасним для письменника територіальним поділам, як єдине територіальне ціле. Герої-товариші з роману своїм географічним походженням мали уособлювати єдність земель: Скшетуський – Підлісся, Заглоба – Малопольща, Володийовський – Русь, Подбіпента – Литва. Художній простір роману наповнюють місця глибоко закорінені у польській національній свідомості як місця перемог та поразок: Пилявці, Збараж, Берестечко.

Важливим елементом ідеологічного послання твору є шляхетська ідеологія сарматизму, яка ототожнювала польський народ із шляхтою, яка була нібито окремим етнічним утворенням – сарматами. Оскільки творчою настановою Сенкевича було перевтілення у ментальність людини минулого, то він змушений був наділити своїх героїв певними сарматськими рисами. А позаяк у польському культурному дискурсі побутовали два погляди на сарматську ідею: позитивний (романтичний) і негативний (просвітницький, позитивістичний), то й суперечка довкола твору Сенкевича влилася в русло дискусії про життєздатність сарматської (шляхетської) традиції і її місця у системі цінностей. Відтак більш знаковим у романі є поділ героїв на "синів Хама і синів Яфета", а не на українців та поляків. Сенкевичеві вдалося "забути" популярне у польському позитивізмі і близьке йому самому ще у період новелістичної творчості трактування народу як цілісного організму, де важливими й потрібними є всі його органи-класи. А нам на час прочи-

тання роману доведеться "забути" добре знайоме зі школи, народницьке за своїм походженням трактування подій, що розпочалися в 1648 році, як "війни українського народу проти польської шляхти".

Козацько-селянська маса окраїнних земель Речі Посполитої зображена у романі як темне і кровожерливе збіговисько, а от для представників тієї станової спільноти, якою була шляхта, українність чи русинськість не є однозначно пейоративною рисою (напр., для Адама Киселя, Хмельницького чи того ж Яреми Вишневецького). І саме в такому ключі потрібно розуміти трактування козацької війни як громадянської (*bellum civile*), у якій один проти одного виступили діти однієї матері (*eiusdem matris*), тобто Речі Посполитої. І саме із сарматської точки зору Хмельницький виглядає зрадником – цього шляхетського "народу" та держави, яка забезпечувала йому "золоту вольність" та певний внутрішньостановий демократизм.

До сасьської епохи чудово пасує Заглоба, який може слугувати ілюстрацією двозначності типових рис культури і ментальності шляхетського суспільства епохи сарматського бароко. Пияк і баламут, обдарований, незважаючи на немолоді вже роки, значною фізичною силою, але разом із тим боягуз, шляхетський ерудит (найбільше від усіх героїв цитує античних авторів) і неперевершений жартівник та оповідач, а іноді просто брехун і хвалько, який, до того ж, не може похвалитися привабливою зовнішністю, – Заглоба легко завоював симпатії читачів. В історико-літературній площині Заглоба є продовженням таких "неспокійних" класичних персонажів, як Одисей Гомера, Санчо Панса Сервантеса, Фальстаф – найславніший комічний герой Шекспіра, Совізджал – мандрівний народний блазень, відомий у європейській літературі від XVI сторіччя. Але серед рис, притаманних цим персонажам і Заглобі – а всі вони хитруни і трюкачі, кмітливці й брехуни, пияки й боягузи, відважні й бездумні шукачі пригод, – найбільше характеризує Заглобу гумор, який серйозно відрізняється від комізму Подбіпенти, Володийовського, Жендзяна та інших персонажів "Вогнем і мечем", які також намагаються смішити й забавляти.

Інших своїх героїв, як вигаданих, так і історичних, письменник також формує за традиційними зразками: видатний достойник, захисник батьківщини (Вишневецький), король, який уособлює велич держави (ідеалізований Ян Казимир), та лицарів "на варті Речі Посполитої": Скететуський, Володийовський, Подбіпента тощо. Ці герої були змодельовані згідно з епічними стереотипами, та водночас настільки наочно й дотикально, що читач із легкістю ідентифікує себе з цими носіями універсальної ідеї роману – "польськості" та польської ідентичності. Національну свідомість тогочасних поляків, розділених кордонами різних держав, об'єднували чинники, почерпнуті із лицарсько-шляхетської етики:

обов'язок боротьби за волю та цілісність батьківщини, захист прав шляхетського стану, вірність правомочному володареві та релігійність.

Ян Скшетуський у "Вогнем і мечем" є носієм усіх цих чеснот. – При цьому, на відміну від Вишневецького, не відчуває протиріччя між особистою користю та загальним благом. Скшетуський наділений рисами ідеального лицаря – сильний, сміливий, енергійний, рішучий, релігійний, безмежно відданий батьківщині й обов'язку, він стоїть на сторожі честі й гідності Речі Посполитої. Єдиний у морі жорстокості не став жорстоким: помилював полонених, звільнив Богуна. Саме у ньому шляхетськість нерозривно сполучилася зі шляхетністю. Чи не на такого героя очікували стомлені від невтішної тогочасної ситуації серця та помисли співвітчизників Сенкевича?

Князь Ярема Вишневецький у "Вогнем і мечем" виростає в найбільш епічну й монументальну, навіть дещо абстрактно-тенденційну та майже символічну постать. Він уособлює ідею польської державності і непопущності влади, вірності батьківщині і її політиці XVII сторіччя на "кресах" – тобто колонізаторській діяльності, – є просто честю і гонором Речі Посполитої. Створюючи постать князя Яреми, письменник дуже добре відчув очікування читача, його спрагу до яскравої, легендарної історичної особи, до сильного, грізного, але водночас справедливого вождя. Постать Вишневецького в романі оточує атмосфера міфу, який, народившись у переломні воєнні часи, поєднував античні традиції з сарматськими ідеалами.

Історичному Вишневецькому були притаманні типові риси й вади "кресової" магнатерії: владність, егоїзм, амбітність, запальність, зухвалість і непомірна гордість, яка межує з пихою. Його твердий характер виявлявся не тільки в жорсткому придушенні бунтівних козаків, "залізний князь" міг збройно нав'язати свою волю сейму (у справі про Гадяч), змушував рахуватися з собою гетьманів і короля. Але Сенкевич намагався показати, як задля блага батьківщини, перед лицем загрози від "внутрішнього" ворога Ярема стримує свій егоїзм і амбіції, так що навіть жорстокість "виправдовується" вищою метою. Письменник не шкодує для нього епітетів на зразок: "вірлиний розум", "пан надзвичайно чутливого серця", "справжній батько для лицарства", "найвидатніший воїн у Речі Посполитій". Його поважають і хвалять навіть вороги. Тугай-бей говорить Хмельницькому: "Лев ховається в серці цього гяура... Краще б я з ним стояв, ніж з тобою".

Роман "Вогнем і мечем" становить значний інтерес для українського читача перш за все тому, що "історичним тлом" для розвитку любовної інтриги слугують події на Україні XVII століття – визвольна війна Богдана Хмельницького – яку в польській історіографії звикли називати "козацькими війнами". Навіть Антонович визнавав, що "автор доволі

ретельно вивчив зображувану епоху; великих фактичних помилок та неточностей він уникнув", і з українським істориком у цьому плані досить солідарними є історики польські. Однак у художньому світі роману до історичного часопростору вписаний часопростір міфічний. На міфічному рівні роману об'єктивний історичний час перетворюється на апокаліптичні часи. У просторі географічному події відбуваються на порубіжжі Речі Посполитої, а у просторі міфічному – на краю землі, точніше світу людей. Бастіоном цивілізації на помезж'ї з пеклом дикості є "лубенська держава", у якій "справжнє життя розквітло тільки під залізною рукою князя Яреми".

По інший бік від цієї уявної межі світів стоїть військо Хмельницького з його ірраціонально-жорстокою поведінкою, яку оповідач пояснює "спрагою крові та вбивств", "звірячою природою" народу. На сторінках роману козаки, плывучи за стихією терору, винищують невинних і беззбройних усіма видами смертей, "допускаються найдикішої жорстокості", упиваються кров'ю та вбивствами. І якщо на історичному рівні їхні ватажки, як Хмельницький, Богун, Кшечовський, належать до того ж світу людей, що й Вишневецький, міфологізація опускає їх у царство дикості.

Ще менше людських рис притаманно черні, яка зображається виключно збірними поняттями: натовп, гультяйство, розбійники, дикуни, а то й природними термінами: стихія, повінь, потік, лавина; вона не має жодного іменного представника. Чим далі від цивілізації, тим менше людських рис притаманно населенню: "напівлюдські, напівзвірячі створіння", "зовсім дикі і дурні чабани", "волоцюги-сіромахи", "захожі-приблуди". Ці створіння є абсолютно безрелігійними, так само, як і козаки, а ще нічого невідомо про їхню осілість чи родинну структуру. Ніхто тут прямо не звинувачується у кровозмішанні, проте загальноприйнятність моногамної сім'ї піддається сумнівові; так само нікого не звинувачено у канібалізмі, однак чернь любить свіжу людську кров та паруючі ще нутроці. У "дикунів" людське тіло не освячене жодними табу, тому з ним можна робити все, що завгодно: кидати, топтати, роздирати, гратися відсіченими головами. Таким чином, чернь антропологічно перебуває вже на межі канібалізму, адже не знати або не поважати табу людського тіла – це те ж саме, що й не бути людиною. Жорстокість "дикунів" є інстинктивною і стихійною, це просто їхній природний спосіб життя. І проти такої дикості навіть у мирний час необхідно застосовувати раціональну і методичну жорстокість. Польські жовніри діють за неписаними "правилами" насильства. Часами сама ця цивілізована жорстокість ставала "найдикішою", та навіть тоді вона приносила благодатні наслідки – мир, бо завдяки цьому бунт згасає.

Якщо історичний план роману був сформований працями істориків, то міфічний – мемуарними та щоденниковими джерелами XVII ст. Саме з останніх до роману проникла складна, багатoelementна структура топосу "перевернутого світу" і виник той образ дійсності, який здатний образити почуття національної гідності українців. Адже наш "національно-визвольний рух" представлено як бунт розгнужданої черні, безбожний, протиправний і антицивілізаційний, як масове пограбування, вбивства, ірраціональну, нелюдську жорстокість озвірілого збіговиська. У створеній автором художній системі домінує категоризація, запозичена зі світогляду шляхетської спільноти, як у його найшляхетніших, так і в найганебніших виявах.

Іще одним рівнем роману є контакт із романтичною традицією. Сенкевич, як і вся польська громадськість, знали Україну, з одного боку, як мальовничий край, сповнений знаками минулого, заселений видатними особистостями, справжніми "синами природи". Але поряд з образом романтичного самітника, козака у романтичних творах присутній і збірний, часто мало привабливий образ натовпу, а їхнє протиставлення відображає романтичне вирішення проблеми особистості та суспільства. Одним із головних елементів цієї романтичної традиції у Сенкевича є образ степу. Він складається із "горизонтального" плану – простір природи (степова флора та фауна, ландшафт та географічні назви) – і "вертикального" – історія і легенда, семантика могил і курганів, які ховають останки учасників степових воєн. Цей образ степу, який сформувала романтична література, став однією з визначальних складових бачення історії XVII століття.

Сенкевич досить широко і цілком свідомо використовує романтичну традицію для створення авантюрного простору з його екзотикою та небезпеками для того щоб герої пригодницького роману могли пройти дорогою випробувань для перевірки їхньої сміливості, витримки, шляхетності, здатності долати труднощі та біль. Часто романтична традиція (напр., образ романтичної особистості) пародіюється та деміфологізується, що пов'язано з особливою увагою Сенкевича до "сарматсько-барокових" рис XVII століття. І саме використання автором стилізації чи то романтичної, чи то сарматської, чи типово реалістичної структури нарації – кодів, присутніх у живій літературній свідомості читача – мали довести правдивість цього образу на різних рівнях сприйняття. Це різноманіття підходів і інтерпретацій "Вогнем і мечем" свідчить про те, що кожне покоління шукає і знаходить свої шляхи й підходи до прочитання роману.

Список використаних джерел та літератури

1. Сисин Ф. Вправи з політичної коректності // Критика. – 1999. - № 9 (23).

2. Шевчук Ю. "Вогнем і мечем" як чинник української культури // Критика. – 1999. - № 9 (23).
3. Антонович В. Польско-русские отношения в современной польской призме (по поводу повести Г. Сенкевича "Огнем и мечом" // Антонович В. "Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995.
4. Антонович Д. Вступ // Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Видавництво художньої літератури "ДНІПРО", 1991.
5. Слабошицький М. Антонович повертається // Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
6. Франко І. Твори. – Т. ХУІІІ. – К., 1981.
7. Вєрвєс Г.Д. Иван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин. – К., 1957.
8. Grabowicz G.G. Ukraina // Słownik literatury polskiej XIX wieku. – Warszawa, 1986.
9. Sienkiewicz H. Dzieła. Wydanie zbiorowe pod redakcją J. Krzyżanowskiego. – Warszawa, 1949-1955. –Т. 1. J. Krzyżanowski. Twórczość Henryka Sienkiewicza. – Warszawa: PIW, 1976.
1. Krzyżanowski J. Twórczość Henryka Sienkiewicza. – Warszawa: PIW, 1976.

Rostysław Radyszewski. Literatura i historia w powieści Henryka Sienkiewicza "Ogniem i mieczem"

W artykule poddawa się analizie powieść Henryka Sienkiewicza "Ogniem i mieczem". Przez pryzmat zasad literatury, filozofii i historii autor wskazuje na szczegóły epoki, w której warunkach odbywały się wydarzenia w Ukrainie w XVII st. oraz przyczyny napisania powieści.

Rostislav Radyshevsky. The article analyses G.Senkevich's novel "By Fire and Sword".

The author in the light of literature, philosophy and history shows the peculiarities of the eventful epoch in the Ukraine of XVII century and the reasons for writing the novel.